

מסכימים על סימני השאלה: חינוך פוליטי כפדגוגיה אזרחית משותפת

אדר כהן

בסופו של דבר המורה נכנס לכיתה, סוגר את הדלת והוא מלך. בסופו של דבר אני אעשה בכיתה מה שאני רוצה, העצמאות שלנו, המורים, חזקה מהכול [...] מה שחשוב זה לא הספר, אלא מה המורים יעשו איתו [...] מורים שירצו ללמד אזרחות בצורה מיטבית יוכלו לעשות זאת בקלות עם הספר. מורים שירצו ללמד אזרחות רק לבגרות יוכלו גם הם לעשות זאת בקלות (מורים לאזרחות מהמגזר הממלכתי מגיבים לסערת ספר האזרחות, חי והס, 2016).

אם שואלים אותי שאלה בכיתה על נושא "נפיץ", אני אענה, גם אם אני חושש שיפטרו אותי (מורה לאזרחות מהחינוך הדתי).¹

אני לא פוחדת להגיד לתלמידים את עמדותי, ומוכיחה להם אותה מהקוראן. אני מאמינה בדו־קיום ומחנכת לכך, גם אם יש לי תלמידים קיצוניים (מורה מהחינוך הערבי, מאי 2016).

הוראת האזרחות בישראל הפכה לנושא לוהט, שאינו יורד מסדר היום הציבורי. אחת לכמה חודשים עוסקות בכך כותרות העיתונים באופן מחזורי וכמעט טקסי, והארץ רוגשת. מקצוע לימוד זה, שאין לו מקבילה אקדמית מובהקת אחת ומכאן עוצמתו (ופגיעותו) ככלי חינוכי־ערכי ולא תאורטי־עיוני גרידא, תפס את מקומו כמרכיב חיוני ובעל משקל בתכנית הלימודים הישראלית. אם בעבר השתרך תחום דעת זה אחרי "אחיו" הגדולים – היסטוריה, תנ"ך, ספרות – הרי כיום ברור לכול

1 דברים אלה, ודברי המורה מהחינוך הערבי בהמשך, נאמרו במפגש של מורי אזרחות עם סטודנטים במכון כרם להכשרת מורים בירושלים, מאי 2016.

כי אין זה מקצוע שולי וכי הוא מקפל בתוכו את רוב הדילמות והקונפליקטים של החברה הישראלית ושל המערכת הפוליטית שלה. בניגוד למקצועות הליבה ההומניסטיים האחרים, הנלמדים בישראל כתכניות לימודים נפרדות במגזרים השונים (ובכך מתקחה במקצת המתח האידאולוגי שהם מעלים), מקצוע האזרחות מתאפיין החל משנת 2000 בתכנית לימודים אחידה ליהודים וערבים, חילונים ודתיים. משמעותה הארגונית של תכנית אחידה היא קיומם של חומרי למידה זהים (ספרים), בחינת בגרות אחידה ומערך פיקוח והדרכה אחד. כל אלו מעצימים את המתחים שממילא מובנים בחומר העיוני. זו טלית שכולם אוחזים בה ונאבקים עליה, מכיוון שלמנהיגים החינוכיים של כל מגזר ברור, שאם לא ימשכו בעוצמה לכיוון הרצוי להם, ימצאו עצמם נמשכים על ידי האחרים למחוזות פסולים בעיניהם. כך חזינו בשנים האחרונות באוחזים בתפיסות עולם לאומיות ושמרניות, השמים דגש על פרטיקולריות אתנו-לאומית ועל הממד הפורמלי של הדמוקרטיה, יוצאים לקרב בלימה נגד תכנית הלימודים שנתפסה בעיניהם כנוטה יתר על המידה לכיוונים ליברליים, אוניברסליים וביקורתיים (גיגר, 2009; לונדין, 2012; Polisar, 2001). תוצאות מאבק זה באו לידי ביטוי בעדכון תכנית הלימודים (2011), בחילופי המובילים במשרד החינוך (ובהם כותב שורות אלו, ב־2012), בהגדרות שהוכנסו כמחייבות באמצעות מחוון מושגי יסוד למורה (משרד החינוך, תשרי תשע"ו) ובפרקים מרכזיים בספר הלימוד החדש להיות אזרחים בישראל (משרד החינוך, 2016). בה בעת, ראינו מחאה של מובילי חינוך במגזר הערבי שדורשים אוטונומיה פדגוגית ושליטה ניהולית רבה יותר על תהליכי ההוראה והלמידה (ג'בארין ואגבאריה, 2010) וכן התעוררות של גורמים במגזר הממלכתית-דתית השואפים להתאים את החינוך האזרחי לתפיסת העולם האמונית (ארליך, 2013; ברנדס, 2013; Fischer, 2014). בעלי עמדות ליברליות, אוניברסליות וביקורתיות, המדגישים את הממד המהותי של הדמוקרטיה, יצאו אף הם לקרב על אופייה של תכנית הלימודים, ביקרו אותה ואת דרכי יישומה (טסלר, 2005; פינסון, 2006), יצאו נגד השינויים שהתחוללו בה (פינסון, 2013), והציעו דרכים לשיפור (ברק, 2013).

בתוך הסערה המתמשכת הזאת עולה תדיר השאלה: האם יש תפיסות וערכים מוסכמים בלימודי האזרחות בישראל? האם יכולים להיות כאלו? האם עדיין יש בסיס איתן לקיומה של תכנית לימודים זהה, או שמא מדובר רק בשריד ארגוני למציאות (מדומיינת, יהיו שיאמרו) שאבד עליה כלח? במאמר זה אבקש לטעון כי

על אף המחלוקות העזות שטרם הסתיימו ולמרות הסערות האישיות שטרם גוועו, קיים בסיס משותף רחב להוראת האזרחות בישראל. מאפייניו הם פדגוגיים ואינם תלויי-תכנים, ומהותו מתבססת על גישת החינוך הפוליטי. אנסה להציג את מרכיביו של בסיס משותף זה, לאפיין את השדות שבהם הוא מתממש, ואסיים בניסיון להציג את הדרכים לשימורו, כנגד הלחצים הנוגדים המתעצמים. אינני סבור כי המאבקים על תוכני תכנית הלימודים אינם חשובים, להפך. ואולם במאמר זה אני מבקש להציג הישג משמעותי של מערכת החינוך הישראלית בעשרים השנים האחרונות (מאז פרסום דוח קרמניצר, 1996): יצירת תפיסה פדגוגית משותפת ועל-זרמית לעוסקים בהוראת האזרחות.

חינוך פוליטי: פדגוגיה של סימני שאלה

מה צריכות להיות המטרות של הוראת אזרחות במדינה דמוקרטית? ובמדינה דמוקרטית שהיא גם מדינת לאום אתנית (או בז'רגון המקובל אצלנו: יהודית ודמוקרטית)? ועוד כזו הנתונה בקונפליקט אתנו-לאומי עיקש? עיקרי התשובה שאני מציע – ואני סבור כי מרבית המורים לאזרחות בישראל מחזיקים בה – לקוחים מכתביו של חוקר החינוך והמחנך צבי לם (1921–2004), ובמרכזם הגישה של חינוך פוליטי. לם (1991, 1999) מציע הבחנה מושגית בין שלוש גישות עקרוניות (ideal types), הנמצאות על רצף: בקצהו האחד נמצאת גישה א-פוליטית, המנסה לחמוק מכל דיון בסוגיות שנויות במחלוקת שהמערכת הפוליטית עסוקה בהן ומתיימרת לשמור על ניטרליות, או למצער על ריחוק, לגביהן. בקצה השני נמצאת גישה אידאולוגית, המתיימרת לגייס את התלמיד לתפיסת עולם ברורה שיש לה תשובות מובהקות על מכלול השאלות הקיומיות והערכיות המעסיקות את החברה. בתווך נמצאת גישת החינוך הפוליטי, שמטרתה להפוך את התלמיד לבעל אוריינות פוליטית ומכאן גם לבעל יכולת לגבש עמדה, מעורב ומשתתף. גישה זו עוסקת בעיקר בכירור סימני השאלה וכמעט לא במתן תשובות חד-משמעיות. לענייננו, אין צורך לערב את הוויכוח אם המחויבות לדמוקרטיה, העומדת בבסיס שלוש הגישות, היא עצמה אידאולוגית (גוטמן, 2002), שכן אני יוצא מנקודת ההנחה שהתפיסה הפדגוגית של כל השחקנים המרכזיים בשדה לימודי האזרחות בישראל אכן מבטאת מחויבות כזו. מערכת החינוך בישראל, שבתקופת הממלכתיות של דוד בן-גוריון התאפיינה

בניסיון להטמיע גישה א־פוליטית בסוגיות שנויות במחלוקת (איכילוב, 1993), אימצה בשני העשורים האחרונים את גישת החינוך הפוליטי. גישה זו באה לידי ביטוי החל ברוח קרמניצר (משרד החינוך, 1996), דרך העקרונות של תכנית הלימודים על כל גלגוליה (אבנון, 2013; משרד החינוך, 2002, 2011) ועד חוזר המנכ"ל הנרחב שעסק בשאלה של הבעת עמדות פוליטית בכיתה (משרד החינוך, 2014). לטענתי, העקרונות והמטרות של הוראת אזרחות שיפורטו להלן אינם רק הצהרות מדיניות הכתובות במסמכים הרשמיים, אלא חלק מתפיסת העולם החינוכית של שיעור ניכר מציבור המורים לאזרחות בכל הזרמים ושל העוסקים בהכשרתם. בכואי לפרט מטרות אלו אשנה במעט את החלוקה הקלסית המבחינה בין ידע, מיומנויות וערכים/נטיות (dispositions) (Davies, Gregory, & Riley, 1999) ואסתפק בשני ממדים: קוגניטיבי (המכיל בתוכו ידע ומיומנויות) ונפשי (המכיל בתוכו נטיות, ערכים ועמדות). החלוקה היא תאורטית, ויישום המטרות בשני הממדים נשען על ההנחה שהן כמובן קשורות אלו באלו.

לימודי אזרחות: מטרות קוגניטיביות (ידע ומיומנויות)

- **ידע פוליטי:** למידת ידע אינה רק עירוני של מידע טכני לראשו של התלמיד, אלא היא קשורה בהבנה ובחשיבה (זוהר, 2013א), והוראת ידע פוליטי קשורה גם להפנמת ערכים דמוקרטיים (Galston, 2001). רכישת ידע פוליטי בישראל כוללת את הכרת עקרונות הדמוקרטיה בישראל, הכרת המערכת הפוליטית, הכרת החברה לגווניה והכרת הדילמות המלוות כל אחת משלושתן.
- **כישורי חשיבה:** הוראת אזרחות דורשת טיפוח יכולות של ניתוח, השוואה, הסקת מסקנות, הסבר מושגים, יכולות הנמקה, שאילת שאלות וחשיבה ביקורתית בכלל בקרב התלמידים. כל אלו מטרות מובהקות של חינוך לחשיבה שיש ללמד, לתרגל ולהעריך (זוהר, 2013ב) והן באות לידי ביטוי במרכיבים מרכזיים בלימודי האזרחות כיום: ניתוח של אירועי אקטואליה ושל מאמרי עמדה וקישורם למושגי היסוד שנלמדו, וכן היכולת לבסס נימוקים לעמדה.
- **כישורי שפה (אוריינות):** הוראת אזרחות דורשת לא רק הנחלת ידע של ה"חומר" ופיתוח יכולת להבין ולנתח מקרים לאורו. בסיס הכרחי לאלו הוא היכולת של התלמידים לקרוא ולהבין טקסטים מסוגות שונות (כתבות, מאמרי דעה, מאמרים אקדמיים, קריקטורות, גרפים). לכן, מורים לאזרחות עוסקים

גם בהקניה של כישורי שפה, שהם לא רק אקדמיים אלא כישורים ההכרחיים לכל אזרח כדי שיהיה מסוגל להיות מודע לנעשה סביבו, ומעורב בכך.

לימודי אזרחות: מטרות נפשיות (ערכיות, רגשיות וחברתיות)

- **מחויבות לחברה ולמדינה:** לימודי אזרחות מנסים להקנות לתלמידים תחושה של אכפתיות ומחויבות למתרחש מעבר לד' אמותיהם. מחויבות זו פירושה רגישות חברתית, כיבוד של זכויות אדם ומאבק בעוולות. ניתן לכנות זאת – בלי להתנצל – פטריוטיות (או פטריוטיות אזרחית), שפירושה מחויבות לציבור, לזהות הקולקטיבית ולמקום שהתלמידים הם חלק ממנו, וכן נאמנות לכללי המסגרת הפוליטית של המדינה (אבנון, 2013) וכבוד לסמליה. כל אלו הם אבני יסוד של חינוך אזרחי בכל העולם הדמוקרטי, המקנים ערך להקשר הפרטיקולרי שבו מתחנכים התלמידים.
- **טיפוח מוטיבציה לפעולה אזרחית:** המחויבות לחברה ולמדינה והוראת הידע אמורים ליצור בקרב התלמידים עניין בסוגיות פוליטיות, כך שיעורר, בצורה זו או אחרת, רצון להשפיע ולשנות באמצעות מעורבות חברתית ואקטיביזם אזרחי. הלימודים מתיימרים גם להקנות את הכלים הבסיסיים כיצד לעשות זאת ולשלב חוויות עשייה.
- **יכולת להכיל מורכבות ולחיות בסביבה מרוכבת מחלוקות:** החיים בחברה מגוונת, מרוכבת זהויות ותרבויות, מחייבים לחנך בני נוער לסובלנות וללמדם להכיל מצבי עמימות ומורכבות ולנהל חיים משותפים בצל מחלוקות בלתי פוסקות (Banks, 2008).
- **יכולת לנהל שיח פוליטי:** מיומנות מרכזית שתלמידים אמורים ללמוד ולתרגל היא היכולת לקיים דיון ציבורי על סוגיות שנויות במחלוקת ולהביע עמדות מתוך כבוד ואפשרות להשמעת קולות מגוונים והתמודדות מנומקת של כל משתתף עם עמדות מנוגדות לשלו (Hess, 2009).

החוט המקשר בין שני ממדי המטרות הוא חינוך למורכבות, הנמצא בלב פדגוגיית החינוך הפוליטי. המורכבות שעלינו לחנך אליה היא הבנת המציאות הפוליטית והחברתית על צדדיה מחד גיסא, וההתנהלות האנושית שלנו כאנשים החיים ופועלים במרחב הציבורי-פוליטי מאידך גיסא.

פדגוגיית החינוך הפוליטי: הלכה למעשה

השאלה הקריטית בדיון על הוראת האזרחות בישראל היא, אם מכלול המטרות שפורטו לעיל אכן באות לידי ביטוי בחיי המעשה, ולא רק באוסף של סיסמאות שהמערכת החינוכית נהנית להתהדר בהן.

התפיסה החינוכית של המורים (bottom-up): ניסיוני הרב ברחבי הארץ לימד אותי, שכמעט כל מורה לאזרחות, בלי תלות בזרם שהוא מלמד בו או בתפיסותיו האידאולוגיות והמפלגתיות, יספר שהוראה טובה באזרחות חייבת לכלול ניתוח אקטואליה, קריאת מאמרים, דיונים בסוגיות פוליטיות וחברתיות שעל סדר היום, העלאת שאלות, פתיחות למגוון דעות, יכולת לנהל שיח, לנמק ולהתווכח באופן מכבד, ניתוח ביקורתי של כלי התקשורת או של נאומים פוליטיים ויצירת מוטיבציה לאקטיביזם בקהילה ואכפתיות. גם אם לא כל מורה נוקט את כל הפרקטיקות הללו כל העת, הרי עצם ההבנה ש"כך מלמדים אזרחות" היא מצפן פדגוגי משותף לרוב מכריע בקרב המורים. הקונסנזוס הפדגוגי הזה אינו דבר של מה בכך, ועד לפני עשרים שנה כלל לא היה קיים. הוא בולט במיוחד בקרב העוסקים בהכשרת מורים לאזרחות בישראל.

מסרים מהמערכת (top-down): מערכת החינוך, ויותר ממנה המערכת הפוליטית, משרדות מסרים כפולים בנוגע לחשיבות של חינוך פוליטי. ואולם כמעט מכל המסמכים המכונים שניפקה המערכת למורים עולה מסר גלוי המעודד חינוך פוליטי: המטרות המופיעות בסעיף 1 לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953 (כפי שתוקן בשנת 2000), ובתכנית הלימודים הן דומות במידה רבה למטרות החינוך הפוליטי שפורטו לעיל. בחינת הבגרות באזרחות, מאז שנת 2000, כוללת שאלות ניתוח אירוע (הכולל שני צדדים שעקרונותיהם מנוגדים), ניתוח טקסט טיעוני, ומאז 2009 גם שאלות שבהן מתבקשים התלמידים להביע עמדה מנומקת על סוגיות במחלוקת. במבנה הבחינה הנוכחי מרכיבים שלושה סוגי שאלות אלו 60% מציון הבחינה. העובדה שכל המיומנויות הללו לא הושארו להחלטת המורה היחיד, אלא מחייבות לבגרות, מקנה חשיבות לפרקטיקות של חינוך פוליטי ביום הכיתתי. כל מורה שרוצה להכין את תלמידיו היטב לבחינה (ולא רק לחיים) אמור להקדיש להן זמן ותשומת לב ולהטמיען כחלק שגרתי מן ההוראה. אפילו ספר האזרחות להיות אזרחים בישראל בגרסתו החדשה (משרד החינוך, 2016), מושא המחלוקת הציבורית הנוכחית, יכול לקבל ציון טוב מאוד על הפדגוגיה הפוליטית שהוא

מציע. התכנים בחלק מפרקיו בעייתיים (אחדים מהם אפילו באופן קיצוני), אולם האופן שהוא מבנה את צורת הלמידה שומר על האתוס הבסיסי של חינוך פוליטי בהוראת האזרחות: ריבוי שאלות, ריבוי זוויות מבט, הזמנה לגיבוש עמדה, לדיון ולהנמקות שונות.

איומים על פדגוגיית החינוך הפוליטי

וישאל השואל הביקורתי: אם החינוך הפוליטי כל כך מבוסס ומוסכם, איך ייתכן שהמציאות של החינוך האזרחי בישראל כל כך בעייתית וסוערת? ובמילים אחרות: כדי שנצליח לחזק את המורים במימוש פדגוגיית החינוך הפוליטי, עלינו למפות את הגורמים המאיימים על החתירה למימושה והמחלישים את השפעתה. מתוך הבנה כי המפתח, בסופו של דבר, הוא בידי המורים ובתי הספר, אני מבקש למיין את הגורמים המשפיעים עליהם לגורמים חיצוניים ולגורמים פנימיים.

לחץ חיצוני גלוי (top-down): כשם שההנחיות והמסמכים המכוננים של משרד החינוך קיבעו את עקרונות החינוך הפוליטי במרכז תכנית הלימודים, כך הם עלולים להסירם או להחלישם. על כן, הרגישות הרבה לכל שינוי בהנחיות הפיקוח או בבחינות הבגרות היא במקומה. דוגמה בולטת לכך היא הכנסתו לשימוש מחייב של ה"מושגון" מחוון מושגי יסוד למורה (משרד החינוך, תשרי תשע"ו).² הביקורת הרבה כלפיו נסכה על שלושה מאפיינים: (א) מושגון באשר הוא (ללא תלות בתכניו) מחליש את תפקידם של המורים כפדגוגים, הופך אותם ל"טכנאי בגרות" וחוסם צורך לדיון בכיתה; (ב) המושגון, מעצם טיבו כטקסט מקוצר ותמציתי, טשטש והשמיט הרבה מהמורכבויות שבתכנית הלימודים והסתפק על פי רוב בהצגת עמדה אחת כלפי כל מושג; (ג) התכנים של המושגון חרגו במקומות לא מעטים מהקו של תכנית הלימודים ומהמקובל בשדה המחקר. שני סעיפי הביקורת הראשונים משקפים פגיעה קשה בפדגוגיית החינוך הפוליטי.

לחץ חיצוני סמוי: ההשפעה של מערכת החינוך והמערכת הפוליטית על המורים אינה רק במסמכים המכוננים ובהנחיות הגלויות, אלא גם בשדרים הלא פורמליים, וכוחם של אלה לעתים חזק אף יותר. התבטאויות של פוליטיקאים, התעמרות

2 המחווה יצא במהדורות שונות בשנים 2015 ו-2016. המחווה שמוזכר לעיל הופץ למורים בראשית שנת הלימודים תשע"ו.

המערכת במורים המאתגרים את הקונסנזוס (מקרה אדם ורטה כמשל), האווירה הציבורית – כל אלו יוצרים את "רוח התקופה" כפי שהיא מתפרשת על ידי אנשי החינוך, על ידי הממונים על מורי האזרחות (רכזים, מנהלים, מדריכים, מפקחים) ועל ידי הבאים במגע עמם (תלמידים, הורים). בחוויה של רבים מהמורים האמונים על יישום פדגוגיית החינוך הפוליטי, רוח התקופה הנוכחית יוצרת התנגשות בלתי נמנעת בין הרצוי למצוי.

לחץ פנימי (bottom-up): המורים עצמם אינם מקשה אחת, וחלקם מסתייגים מעקרונות החינוך הפוליטי מתוך תפיסת עולם או מתוך תחושת חשש וצנזורה עצמית. מצב זה מוביל לפרשנות מצמצמת (עד כדי איון) של חלק מהמטרות על ידי מורים (לא כולם). גם בתי הספר עצמם, כסביבה ארגונית המשפיעה על המורים לא פחות מאשר הנחיות ופעולות המשרד, עלולים להוות גורם לחץ המחליש את פדגוגיית החינוך הפוליטי (Davies, 2004). הדבר תלוי בתפיסותיו החינוכיות של המנהל ובאופיו, במבנה הארגוני של בית הספר ובאקלים הארגוני שלו, במערכת יחסי הכוח בין באי בית הספר (מורים-תלמידים, מורים-הורים, מורים-הנהלה) ובאווירה הנוצרת בחדר המורים סביב העיסוק בסוגיות פוליטיות וחברתיות.

כיצד נחזק את המורים?

המפתח, כאמור, הוא במורים – ולא בספרי הלימוד. הלחצים הגלויים והסמויים המופעלים עליהם לזנוח את פדגוגיית החינוך הפוליטי הולכים ומתגברים. לעתים מדובר בשינויים אובייקטיביים ולעתים בהדהוד תקשורתי המעצים תחושות סובייקטיביות שלהם של פחד וחשש. בין כך ובין כך, התוצאות המעשיות דומות, והן מאיימות לפגוע בקונסנזוס המקצועי שנבנה בעמל רב. כדי לצמצם את נזקי הלחצים הללו יש לדעתי לפעול בשני אפיקים. האחד, לחזק את מובילי החינוך הפוליטי במשרד החינוך, ובה בעת לבקר החלטות פורמליות של המערכת המאיימות לפגוע בפדגוגיית החינוך הפוליטי ולהיאבק נגד יישומן. למאבק הציבורי אסור להתמקד אך ורק בתכנים (מה מלמדים), אלא גם בשאלה כיצד מלמדים אזרחות, במטרה לגרום למנהיגות החינוכית במדינה לשוב ולהביע את מחויבותה לפדגוגיית החינוך הפוליטי. האפיק השני הוא חיזוק האתוס המקצועי של מורי האזרחות מכל הזרמים, הנאמן לפדגוגיית החינוך הפוליטי. אתוס זה משמעותו שמורה לאזרחות אמור לקדם פתיחות (לשאלות ולחשיבה), העמקה (מזמין ללמידה), כבוד (לזהויות

ולעמדות), מגוון (נקודות מבט), התדיינות (בשאלות שעל סדר היום הציבורי), מעורבות (פוליטית וחברתית) ומתינות (הימנעות מהתנהלות קיצונית באשר היא). חיזוק אתוס זה צריך להיעשות בעיקר בסביבות שבהן מתרחשת הסוציאליזציה המקצועית של המורה: מסלול ההכשרה ובית הספר. לכן, יש להשקיע מאמצים להטמעת החינוך הפוליטי בהכשרות המורים, בקבלת השראה מאנשי אקדמיה ואנשי ציבור, בעבודה עם מנהלים ומפקחים, במפגשים מקצועיים מחזקים בין מורים ממוגזרים שונים ובהעצמת המורים והאוטונומיה שלהם בכלל. עלינו לטפח קהילת מורים בעלי חוט שדרה מקצועי ואומץ פדגוגי, המבינים ומיישמים את הכלל "נקודת מבט אחת – משעברת; שתי נקודות מבט – משחררות" (לם, 2000, עמ' 27). זהו הבסיס המשותף הראוי להוראת האזרחות בישראל, המסוגל להכיל את המחלוקת האידאולוגיות החריפות בחברה הישראלית.

מקורות

- אבנון, דן (2013). מחקר ומדיניות בהוראת אזרחות במערכת החינוך העל-יסודית בישראל. ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.
- איכילוב, אורית (1993). חינוך לאזרחות בחברה מתהווה. ירושלים: מאגנס.
- ארליך, צור (2013). קבלו תיקון: מקצוע האזרחות והדתיים – מאונס לזוגיות שברירית. מקור ראשון – מוסף דיוקן, 4.1.
- ברנדס, יהודה (2013). יהדות וזכויות אדם – בין צלם אלוהים לגוי קדוש. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברק, מיכל (2013). לקראת שיקום מקצוע האזרחות. אתר מולד, 18.9.
- ג'בארין, יוסף, ואיימן אגבאריה (2010). חינוך בהמתנה – מדיניות הממשלה ויוזמות אזרחיות לקידום החינוך הערבי בישראל. נצרת וחיפה: דיראסאת ואוניברסיטת חיפה.
- גוטמן, איימי (2002). חינוך דמוקרטי. תל אביב: ספרית פועלים.
- גייגר, יצחק (2009). לימוד אזרחות בישראל: אינדוקטרינציה חד-כיוונית (נייר עמדה). ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.
- זוהר ענת (2013א). ציונים זה לא הכל: לקראת שיקומו של השיח הפדגוגי. תל אביב: ספרית פועלים.
- זוהר, ענת (2013ב). חינוך לחשיבה בלימודי אזרחות. בתוך דן אבנון (עורך), חינוך אזרחי בישראל (עמ' 45-60). תל אביב: עם עובד.
- חי, שחר, וסער הס (2016). ספר האזרחות נחשף: הועלמו הפערים בין אשכנזים למזרחים. Ynet, 9.5.

- טסלר, ריקי (2005). חינוך אזרחי בחברה לא־אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי? פוליטיקה, 14, 25-50.
- לונדין, יוסי (2012). ציונות ופטריוטיזם – זו אזרחות אמיתית. *ynet*, 27.4.
- לם, צבי (1991). חינוך פוליטי וחינוך אידיאולוגי – הבחנות. בתוך רינה שפירא ואסא כשר (עורכים), *רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך (עמ' 309-320)*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- לם, צבי (1999). פוליטיקה בחינוך – מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים. תל אביב: מכון מופ"ת.
- לם, צבי (2000). שיחה ראשונה: פדגוגיה של ערעור. בתוך יורם הרפז (עורך), *לחץ והתנגדות בחינוך: מאמרים ושיחות (עמ' 23-31)*. תל אביב: ספרית פועלים.
- משרד החינוך (1996). להיות אזרחים – חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל. דוח ביניים של הוועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר. ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך (2002). אזרחות, תכנית הלימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים), ערביים ודרוזיים. ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך (2011). אזרחות, תכנית הלימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים), ערביים ודרוזיים (מעורכנת). ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך (2014). התכנית הלאומית ללמידה משמעותית – השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת. חוזר מנכ"ל תשע"ה/ה'1(א), 1.9.14, פרק 2-9.2.
- משרד החינוך (תשרי תשע"ו). חוזר מפמ"ר אזרחות תשע"ו/1. ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך (2016). להיות אזרחים בישראל – במדינה יהודית ודמוקרטית. ירושלים: משרד החינוך.
- פינסון, הללי (2006). בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתכנית הלימודים באזרחות. בתוך דן אבנון (עורך), *שפת אזרח בישראל (עמ' 181-200)*. ירושלים: מאגנס.
- פינסון, הללי (2013). ממדינה יהודית ודמוקרטית למדינה יהודית נקודה. דוח עבור האגודה לזכויות האזרח בישראל ודיראסאת – מרכז ערבי למשפט ומדיניות.
- Banks, James A. (2008). Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational researcher*, 37(3), 129-139.
- Davies, Ian, Ian Gregory, & Shirley Riley (1999). *Good citizenship and educational provision*. London: Falmer Press.
- Davies, Lynn (2004). *Conflict and education: Complexity and chaos*. London: RoutledgeFalmer.

- Fischer, Shlomo (2014). The crises of liberal citizenship: Religion and education in Israel. In Adam B. Seligman (Ed.), *Religious education and the challenge of pluralism* (pp. 119-135). NY: Oxford University Press.
- Galston, William A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 217-234.
- Hess, Diana E. (2009). *Controversy in the classroom: The democratic power of discussion*. New York: Routledge.
- Polisar, Daniel (2001). On the quiet revolution in citizenship education. *Azure*, 11, 66-104.

